

MENO IR SOCIALUMO SANTYKIO PERSPEKTYVOS

T. ADORNO FILOSOFIJOJE

Aneta Rostovskytė

Šiaulių universitetas

Filosofijos ir antropologijos katedra

P. Višinskio g. 38, Šiauliai

El. p. arostovskyte@gmail.com

Pradedant svarstyti meno sampratą nūdienos kontekste lyg ir atrodo, jog susieti meno ir prievartos sąvokas būtų ganėtinai sudėtinga, nes šiuolaikiniam mąstymui įprasta meną sieti su laisvės bei kūrybiškumo sąvokomis. Tačiau šiame straipsnyje, remiantis XX a. Vakarų mąstytoju, muzikologu ir sociologu Theodoru Adorno, bus bandoma parodyti, kad menui yra galima tiek viena, tiek kita perspektyva, todėl priimti kurią nors vieną poziciją būtų gana problemiška.

Meno ir prievartos sąryšingumas

Vienu iš pagrindinių savo tyrimo objektų Adorno laikė Vakarų meną, kurį tyrinėjo istoriniu-sociologiniu požiūriu. Tokia meno tyrinėjimo prieiga leido jam daryti prielaidą, jog menas Vakaruose yra neatsiejamas nuo politikos ir yra viena iš priemonių, kuri padeda perteikti ir palaikyti teisingą pasaulėžiūrą bei veikimo būdą. „Iš pradžių ne be meno pagalbos žmonėms primetamas atitinkamas elgesio tipas, po to, Adorno nuomone, jis tampa įprastas ir teisingas, o vėliau jau apeliuojant į sukeltą meno poveikį industrija perima jį gamindama atitinkamą produkciją“ (Кривцун 2010: 220).

Šiam Adorno teiginiui pagrįsti norėtusi grįžti prie antikos mąstytojo Platono ištarų apie meną. Viename iš savo veikalų „Valstybė“, kuriame bandė konstruoti idealios valstybės modelį, dešimtąją šio veikalo dalį Platonas paskiria aptarti menininkams bei jų reikalingumui ir naudingumui valstybei. Diskutuojant dviem personažams Sokratui ir Glaukonui paaiškėja, jog menininkai užsiima ne kuo kitu, o mėgdžiojimu. Kitaip tariant, jie nieko kito nedaro, kaip tik mėgdžioja neteisingą blogų, t. y. netinkančių pagal savo sielos prigimtį valdyti, valstybės vairininkų (politikų) piliečiams perteiktą veiklos būdą. Dėl to daroma išvada, kad menininkai nieko neišmano nei apie būtį, nei apie tiesą, o tik apie regimybę.

- O pamėgdžiotojas? Ar jis iš patyrimo žinos apie daiktus, kuriuos piešia, – ar jie geri, ar tinkami, ar ne, – ar bus susidaręs teisingą nuomonę dėl to, kad bus priverstas bendrauti su žinovu ir klausyti jo nurodymų piešdamas?
- Nei viena, nei kita.
- Vadinasi, pamėgdžiotojas neturės nei reikalingų žinių, net teisingos nuomonės apie pamėgdžiojamus daiktus, ar jie yra geri, ar blogi.
- Atrodo, kad neturės.
- Taigi bus puikus pamėgdžiotojas, jeigu jis tiek teišmanys apie pamėgdžiojamus dalykus!
- Nieko sau meistras!
- Bet neturėdamas supratimo, kuriuo atžvilgiu koks daiktas yra geras ar blogas, jis vis tiek pamėgdžios. Matyt, jis pamėgdžios tai, kas atrodo gražu miniai, kuri nieko neišmano. (Platonas 2000: 384–385).

Taigi iš to, kas pasakyta, atrodo akivaizdu, kad menininkai ne tik kad nėra naudingi, tačiau net ir žalingi. Nebent – kaip paaiškėjo iš tolesnės Sokrato ir Glaukono diskusijos – naudingi valstybei jie galėtų būti tik tuo atveju, jeigu mėgdžiotų jiems žinovų perteiktą tiesą, t. y. gebančių pagal savo protingąją sielą prigimtį peržengti regimybę bei pažinti tikrąją tiesos idėją ir dėl to tinkančių valdyti. Tuomet jie jusliškai mėgdžiotų tiesą suteikdami jai grožio (objektyviai harmoningą) formą, kuri taptų tinkamu veikimo pavyzdžiu piliečiams. Kitaip tariant, įvyktų sintezė tarp to, kas „<...> matoma ir sakoma, žinojimo ir veikimo, aktyvumo ir pasyvumo“ (Рансьер 2004: 24).

Kalbant apie meno ir prievartos sąryšingumą taip pat norėtusi prisiminti ir dar vieną Vakarų mąstytoją, racionalizmo šalininką G. W. F. Hegelį, kuris, tiesa, jau ne kaip Platonas – metafizikos, o dialektikos plotmėje apmąstė tiesos ir grožio idėjų sintezę. Remdamasis dialektiniu metodu jis sukūrė mokslo principu pagrįstą filosofinę sistemą. Analizuodamas skirtingas istoriškai egzistavusias ir viena kitą neigusias konkrečias socialines formas, jis tyrė jose įvykusius filosofijos, religijos, meno pokyčius ir darė išvadą, kad vis didėjantis racionalumo lygmuo (sąvokų abstraktėjimas, gamtiškumo mažėjimas) nurodo pozityvų judėjimą visumos išpildymo link.

Visumą Hegelis įvardijo absoliučia dvasia, kuri vis labiau įveikdama gamtiškumą juda išbaigto ir tobulo savęs pažinimo link. Ši absoliučios dvasios savęs pažinimo link judėjimo trajektoriją mąstytojas brėžė sujungdamas subjektyvią ir objektyvią dvasią. Subjektyvi dvasia konkre-

čiame laikotarpyje, įgydama skirtingus totalumo pavidalus ir virsdama realiomis konkretybėmis, yra objektyvios absoliučios dvasios savęs pažinimo pakopos. Kitaip tariant, anot Hegelio, kiekvienoje epochoje atsiranda išskirtini, tačiau būtini subjektai, kurie įgalina absoliučios dvasios judėjimą ir visi, kurie nesutampa arba nepriima vyraujančios konkretybės modelio, priklauso ne tam laikotarpiui.

Menininkai, kurie, skirtingai negu Platono valstybėje, jau nėra grožio idėjos mėgdžiotojai, intuityviai nujaučia, kuri subjektyvi mintis yra ta tikroji konkreti laikotarpio tiesa, ir prisijungdami prie jos suteikia jai konkrečią juslinę grožio formą. Taigi menas Hegeliui, kaip ir Platonui, yra viena reikšmingiausių ir pagrindinių priemonių doroviniam sociumo modeliui apibrėžti. „Meno kūrinuose, – rašė Hegelis, – tautos įkūnijo turtingiausius vidinius savo vaizdinius, todėl menai neretai tampa raktu, atrakinančiu jų pasaulėžiūrą“ (Andrijauskas 2010: 49).

Iš šių dviejų pateiktų idealistinių teorijų gana aiškiai matyti, jog tiek tiesos, tiek grožio idėjos egzistavimo kriterijus yra ne kas kita, kaip paskiri subjektai, prisiskyrę sau teisę manyti, kad jie geba peržengti regimybės ribas ir pažinti tikrąją tiesą, kurią turi priimti visa likusi dauguma, neturinti šių išskirtinių gebėjimų.

Vėliau, kaip teigė Adorno, dėl vis labiau įsigalinčios ir mokslui būdingos, pažangą ir gamtos įveiką akcentuojančios pasaulėžiūros, kurios nemažai bruožų jau galima matyti ir Hegelio filosofinėje mintyje, idealizmą paneigia ideologinis mąstymas, kuris anapus subjekto nepaliekia jokie transcendentinio pagrindo ir objektyvios tiesos kriterijumi tampa pats subjektas, kuris pradeda konstruoti ideologiškai angažuotus socialinius projektus, paremtus tariamu socialinės gerovės principu. Tačiau, kaip pažymi Adorno, tarp idealizmo ir ideologijos esama ir esminių panašumų:

- a) tiek idealizme, tiek ideologijoje objektyvią tiesą žino tik paskiri subjektai, kurie naudodamiesi galia daugumą pajungia totalybei;
- b) tiek idealizme, tiek ideologijoje tuos, kurie nesutampa arba nepriima šios totalybės, baudžia, izoliuoja arba šalina.

Trys pagrindinės į progresyvią ateitį orientuotos ideologijos – liberalizmas, socializmas bei nacionalizmas – savitai pasaulėžiūrai ir vertybėms perteikti formavo institucinį aparatą, kurio akiratyje atsidūrė ir menas. Anksčiau buvęs atsakingas už idealo reprezentavimą, dabar jis tampa kultūros institutų saugojamu muziejumi, biblioteka ir profesine

erudicija. Taip pat dėl technologinio išsivystymo menas virto mašinizuota industrija, gaminančia ideologijoms palaikyti reikalingą meninę produkciją. Liberalizme šios dvi meno formos radikalčiai atsiskyrė į elitinį ir masinį meną. Socializme ir nacionalizme abi šios meno formos buvo griežtai kontroliuojamos valdžiai priklausančių kultūros institutų.

Adorno ypatingą dėmesį skyrė liberalizmo ideologijai būdingam meno ir prievartos sąryšingumui aptarti, kadangi pagrindinė šios ideologijos vertybė yra individo laisvė. Tačiau Adorno, kaip ir K. Marxas, nurodė, kad liberalizmo deklaruojama individo laisvė yra veikiau formali nei reali, kadangi liberalizmas yra neatsiejamas nuo kapitalizmo, kur laisvi yra tik tie, kurie disponuoja ekonomine galia.

Elitinio meno atstovai susilaukdavo buržua dėmesio dėl noro pabrėžti savo netapatumą kultūrą praradusiai ir materialinių gėrybių ištroškusiai masei. „Adorno teigia, jog aukštasis menas susilaukdavo buržuazinės publikos auditorijos dėmesio kaip tik dėl to, jog (veidmainingai) skelbėsi grynuoju menu, esančiu aukščiau vertės ir mainų, poreikio ir pelno žaidimų“ (Tonkiss, Slater 2004: 225).

Tuo tarpu „geraširdžiai“ buržua „<...> disponuodami pinigais ir technologijomis negaili ir lėšų tam, kad kapitalistine dvasia išauklėtų Vakarų visuomenės žmogų“ (Куликова 1980: 143).

Ką gi reiškia išauklėti žmogų kapitalistine dvasia? Tai reiškia pasiekti, jog:

a) dauguma didžiausia vertybe laikytų pinigus, nes už juos galima įsigyti ne tik įvairių materialinių gėrybių, bet ir laisvę, ir b) įteigti, kad ši realybė, kurioje gyvenama, yra vienintelė objektyvi ir galima.

Tam tikslui įgyvendinti kuriami filmai, skatinantys žmogų svajoti ir tikėti geresniu gyvenimu.

Svajoti ir tikėti geresnio gyvenimo leidžiantis filmo siužetas dažnai akcentuoja ekonominio statuso pasikeitimo galimybę, pavyzdžiui, kai žmogui pasiseka netikėtai praturtėti. Pažymėtina, kad tokie praturtėjimo būdai yra ribojami ir kontroliuojami, nors filmo naratyvas yra sukonstruojamas taip, jog kiekvienas žiūrovas galėtų susitapatinti su personažu, kuriam netikėtai pasisekė.

Kadangi Adorno turėjo muzikinį išsilavinimą, į jo apmąstymų lauką pateko ir popmuzika, kuriai, skirtingai nei klasikinei muzikai, jau nebūtų įmanoma priskirti idealo reprezentavimo funkcijos, tačiau panašumo tarp šių muzikos žanrų, anot Adorno, vis dėlto esama, nes tiek pop-, tiek klasikinei muzikai yra būdingi harmoniškumas, ritmingumas, šviesu-

mas, ir tai, kas nuramina bei atpalaiduoja kenčiantį bei nuo rutinizuotos kasdienybės pavargusį žmogų.

Meno ir laisvės sąryšingumas

Kaip jau galima buvo suprasti, meno ir prievartos sąvokų susiejimo galimybę suponuoja menininkų susisaistymas su idealistiniais ir ideologiniais diskursais, kurie pripažįsta, teigia ir steigia objektyvią ir todėl neginčijamą tiesą.

Tuo tarpu, anot Adorno, tarp meno ir laisvės sąvokų sąsajos įmanomos tuomet, jeigu menininkai išlaiko kritinę distanciją bet kokio idealistinio ar ideologinio diskurso, siekiančio sociume įsteigti vienmatįskumą, atžvilgiu, ir, priešingai – palaiko įvairovės, individualumo ir skirties galimybę, nes objektyvus tiesos pažinimas tiesiog nėra įmanomas. Objektyvios tiesos pažinimo negalimumą mąstytojas grindė pateikdamas žmogui būdingą pažinimo struktūrą, sąlygojamą jo prigimčiai būdingo poreikio. „Poreikis tai tikrumo ir netikrumo konglomeratas; tikra būtų mintis, kuri nori tiesos“ (Адорно 2011: 40).

Veikiausiai galima numanyti, koku mąstymo keliu ši Adorno mintis siekia vesti. Jeigu yra tikra tik mintis, kuri nori tiesos, vadinasi, jos pasiekta tiesa negali peržengti subjektyvumo ribos, o tai reiškia, kad kai tik subjektas bandys peržengti šią ribą ir objektyvizuoti tiesą, ji taps netikra ir tokiu atveju fiktyvi, skleidžianti prievartą ir neigianti kitų subjektyvių minčių egzistavimo galimybę.

Šią savo tiesos sampratą Adorno, kaip ir Hegelis, konstravo remdamasis Vakarų istorijos procesu, kurį traktavo jau ne pozityvios, bet negatyvios dialektikos plotmėje. Kitaip tariant, Adorno neigė Hegelio išsakytą tezę apie tai, jog viena kitą neigiančios socialinės formos (konkretybės) yra abstrakčios visumos (absoliučios dvasios) vis pozityvesnę išraišką įgaunančios pakopos, besireiškiančios determinuotai ir taip objektyvizuojančios istorinį procesą bei darančios jį nepriklausomą nuo žmogaus.

Tačiau Adorno teigimu, jeigu mąstytime kritinėje perspektyvoje, tai pamatytime, kas yra šios Hegelio pateiktos tiesos tikrumo kriterijus. Ir tektų pripažinti, jog ši tiesa tėra tik to subjekto pateikta mąstymo perspektyva, bei turėtume išsižadėti nusiramavimo manydami, jog patenkime vieną pagrindinių savo poreikių, pažinome tiesą, nes „<...> mąstydamas subjektas tiki esąs objektyvios tiesos atspindys, tačiau tėra tik savo paties subjektyvios minties atspindys“ (Adorno et al. 2007: 54).

Adorno, skirtingai nei Hegelis, tirdamas istorinę socialinių formų dinamiką, akcentavo ne viena kitą neigusių konkretybių pozityvią sintezę, bet priešingai – neigimo ir prieštaringumo momentą, siekiantį įsteigti radikaliai priešingą socialinę formą. Nurodydamas prieštaringumo momentą, Adorno atsiejo šias socialines formas vieną nuo kitos, teigdamas, jog kiekviena iš jų yra skirtingi subjektyvios minties atsitiktinai tapę objektyvūs ir totalūs invariantai. Tuo tarpu akcentuodamas neigimo momentą jis pabrėžė totalia virtusios socialinės formos fiktyviai sau prisiskirtą objektyvumą. „Jeigu pasitvirtina, kad poreikius reikia nustatyti išvedant juos ne iš tikrumo standarto, o iš vadinamojo kultūros standarto, tai ir kultūriniame standarte egzistuoja ydinga visuomeninių santykių racionalizacija“ (Адорно 2011: 125).

Dėl šios priežasties mintis negali tapti tapati tikrovei, todėl bet kuri objektyvi tiesa apie tikrovę tegali būti tik vienu iš daugumos subjektyvios minties sukurtų invariantų. „Todėl ontologinis poreikis yra melagingas poreikis“ (ten pat: 128).

Negebėjimas pažinti objektyvią tiesą įgalina ir objektyvios tikrovės nepažinumą, tačiau suteikia laisvę autentiškam mąstymui ir kūrybiškumui.

Taigi Adorno nurodo, kad menas, siekiantis palaikyti sociume laisvę ir subjektyvių minčių bei veiklos būdų įvairovę, turi atrasti kitokią kūrybos būdą, pakeičiant klasikinės minties atstovų (Platono ir Hegelio) menui iškeltus standartus, pagal kuriuos menas buvo juslinė objektyvios tiesos idėjos išraiškos forma, kuriai būdinga harmonija, racionalumas ir objektyvumas. Taip pat šie nauji kūrybos būdai turi būti ir antiideologiški. Vieni iš pagrindinių naujo kūrybos būdo bruožų tai: a) antisistemiškumas, b) antilinijiškumas.

Antisistemiškumas nurodytų ne objektyvumą ir vienovę, bet subjektyvumą ir įvairovę.

Antilinijiškumas nurodytų ne pakartojimą, bet įmanomą kitokią meno kūrinio atlikimo galimybę.

Net būtų galima daryti prielaidą, jog antisistemiškumas yra labiau orientuotas į socialinę kritiką, o antilinijiškumas į kultūrinių institutų kritiką, kurie verčia menininką užsiimti ne kūrybiniu procesu, bet jau egzistuojančių ir saugomų meno kūrinių kartojimu.

Pats Adorno kūrė atonalumo principu pasižyminčias muzikines kompozicijas, kurioms būdingas antisistemiškumas ir antilinijiškumas,

ir taip neigė muzikai klasikine prasme būdingą harmoningą garsų vienvę.

Taip pat norėtųsi paminėti S. Becketą, kurį Adorno laikė neklasikinės meninės minties raiškos atstovu. Paskutinėje, trečiojoje, parašytos trilogijos dalyje pavadinimu „Neįvardijamasis“ S. Beckettas rašo:

„Man reikia kažkaip kalbėti, gal net šiltai, juk viskas įmanoma, iš pradžių apie tą, kuriuo nesu, lyg būčiau jis, paskui, lyg būčiau jis, apie tą, kuriuo esu. Prieš man pradedant galėti, ir t. t. Tai tik balsų klausimas, balsų, kurie tolydžio skamba, tinkamai, kai nuščiūva tyčia, kad mane išmėgintų, kaip dabar štai šis, kuris šiaip jau nori, kad aš gyvenčiau. Tinkamumas, šiluma, lengvumas, tikėjimas, tarsi tai būtų mano paties balsas, tariantis mano paties žodžius, žodžius, skelbiančius mane esant gyvą, nes jie juk nori, kad aš toks būčiau, aš nežinau kodėl, jiems negana jų milijardų gyvųjų, trilijonų mirusiųjų, aš irgi turiu prisidėti prie jų su savo traukuliuku, spiegti, staugti, šaipytis ir kriokti iš meilės artimam, gavęs proto palaiminimą. Tačiau ką reiškia, tinkamai aš nežinau. Tą krūvą kvailysčių ne iš ko kito, o iš jų, ir jie mane prikimšo to dusinančio šnabždesio. Ir visa tai veržiasi savaimė lauk, pakanka man nusiziovauti, ir jau girdžiu juos drebinant senus surūgusius pamokymus, kuriuose nieko negaliu pakeisti. Papūga jiems pasitaikė papūga“ (Beckett 2007: 65).

Ši S. Becketto citata yra puikus pavyzdys, iliustruojantis Adorno išsakytą mintį apie subjektyvios minties galios kitiems paskiriams subjektams primetimą ir tokiu būdu tapusios objektyvia socialine realybe. Todėl vienintelis įmanomas būdas tapti laisvam yra susvetimėti, nors ir skausmingai su pagrindą suteikusia, tačiau kartu ir pavergusia galia.

Gali pasirodyti, kad ši Adorno pasiūlyta meno ir socialumo santykio alternatyva, akcentuojanti laisvę ir individualumą, problematizuoja pačią socialumo galimybę, tačiau veikiau būtų galima teigti, jog Adorno socialumą taip pat kaip ir meną atsisako traktuoti klasikinės minties paradigmos rėmuose, kur socialumas apibrėžiamas kaip bendramatiškumas. Bet priešingai – socialumą jis apibrėžia kaip laisvų, nebendramačių, skirties pojūtį vienas kito atžvilgiu išlaikančių ir savo subjektyvios galios neprimetančių žmonių sambūviu, kuriame subjektai egzistuoja veikiau šalia nei kartu.

Taigi apibendrinant būtų galima teigti, kad meno ir prievartos sąvokų sąryšingumo galimybę suponuoja menininkų susisaistymas su idealis-

tiniais ir ideologiniais diskursais, kurie pripažįsta, teigia ir steigia objektyvią ir todėl neginčijamą tiesą. Ir priešingai – tarp *meno* ir *laisvės* sąvokų sąsajos įmanomos tuomet, jeigu menininkai išlaiko kritinę distanciją bet kokio idealistinio ar ideologinio diskurso siekiančio sociume įsteigti vienmatiškumą, atžvilgiu ir palaiko įvairovės, individualumo ir skirties galimybę.

LITERATŪRA

- Adorno T. et al. *Aesthetics and Politics*. London: Verso, 2007.
Andrijauskas A. *Neklasikinės ir postmodernistinės filosofijos metamorfozės*. Vilnius: Meno rinkos agentūra, 2010.
Beckett S. *Neįvardijamasis*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2007.
Platonas. *Valstybė*. Vilnius: Pradai, 2000.
Tonkiss F., Slater D. *Rinkos visuomenė*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjunga, 2004.
Адорно Т. *Негативная диалектика*. Москва: Академический проект, 2011.
Кривцун О. А. *Эстетика*. Москва: Аспект пресс, 2003.
Куликова И. С. *Философия и искусство модернизма*. Москва, 1980.
Рансьер Ж. *Эстетическое бессознательное*. Петербург: Machina, 2004.

PERSPECTIVES OF RELATION BETWEEN ART AND SOCIALITY IN T. W. ADORNO'S PHILOSOPHY

Aneta Rostovskytė

Summary

The article gets deeper into relation between art and sociality discussed by T. Adorno, the 20th century Western thinker.

Thinking about the concept of art in the context of contemporary thought it is customary to associate art with individuality, freedom, authenticity and creativity. However, T. Adorno, exploring Western art from historical-sociological perspective on the one hand noted that art is an integral part of sociality, on the other hand it is characterized by the coherence not only with freedom but also with violence. So first of all relation between art and violence is analyzed and features specific to this scenario are identified. Then there is a transfer to the relationship between concepts of art and freedom as well as to the analysis of specificity coherent to this outlook.